

מבוא ל"יראים השלם"

ספרו של רבינו אליעזר ממין ז"ל

פרק ראשון

א. שינויי שיטה וגורמיהם

עם שקיעתה של הגאונות בבבל וחורבן שתי הישיבות המפוארות, סורא ופומבדיתא, שמהן יצאה תורה לכל תפוצות ישראל, עבר מרכז התורה לארצות אירופה¹. למרום התפתחותו הגיע מרכז זה בתקופת בעלי התוספות בצרפת ואשכנז. אולם, אף על פי שמבחינה היסטורית יש לראות בבית המדרש הצרפתי אשכנזי המשך המרכז הבבלי, מכל מקום ניכרים לעין כל מעין הבדלי יסוד בולטים בין שיטות הלימוד אשר בשני המרכזים הללו וכן גם ביחסים שבין התלמידים ורבותיהם, ומבלי התעמקות יתירה אפשר לקבוע, אחרי עיון קל, את הקשר הפנימי שבין הבדלי שיטה והבדלי יחסים האמורים למעלה. בתקופת הגאונים נדחקה קימץ השקלא וטריא שתפסה את המקום הנכבד ביותר בגמרא הבבלי והצטמצם המשא ומתן בהלכה בין הרב והתלמיד. תלמידי ישיבות גאוני בבל קיבלו את דעתם של רבותיהם בלי כל נסיון של התנגדות. בזמנים קבועים נשאו ונתנו אמנם התלמידים בפני ראשי הישיבות בהלכה ובשיטות התלמוד, אבל כאשר השמיע הגאון את דעתו נשתתקו כולם וקיבלו הכרעתו בהכנעה ובביטול דעת עצמם. לא העז איש להפריך את דבריו. שונה לחלוטין היתה שיטת הלימוד וכן היחסים בין רב לתלמיד בישיבות מרכז התורה באירופה, שתיים הן הסיבות העיקריות שגרמו להקמת מרכז התורה

1 מהרש"ל בתשובותיו סימן כט כותב שהמלך קרלא הביא מלוקה שבאיטליה את רבינו משה ובנו רבינו קלונימוס למגנצה והם יסדו שם מרכז לתורה. אבל כבר העיר ויס בדדו"ה, שכל מה שהגיע אלינו מאותה תקופה עד ימי רכותיו של רבינו גרשון מאור הגולה אינו מעיד על פעולה בעלת משקל בשטח לימוד תורה שבעל פה. וגם בעל סדר הדורות מספק בזה וכותב: ורחוק הוא בעיני. אמנם מצאנו בין חכמי צרפת ואשכנז כמה גדולי תורה בשם רבינו קלונימוס וכיניהם גם רבינו קלונימוס ברבי משה, אבל כולם חיו בתקופה מאוחרת יותר, בתקופת הפריחה של ישיבות מרכז אירופה. הקשיש שבכולם היה כנראה, רבינו קלונימוס איש רומי המובא ברש"י ביצה כד ע"ב שדורה בגרמזא בגוי ושהביא דורון ביום טוב שמותר כליל שני של יום טוב בכדי שיעשה. א. ה. ויס בדור דור ודורשיו חלק ד' משער שרבים מתושבי אירופה המרכזית הלכו לבבל בדורות הגאונים האחרונים וקיבלו תורה מפיהם וחזרו למקומותיהם ויסדו ישיבות, מסתמך הוא בעיקר על דברי ר' שמואל הנגיד בקינתו על רב האי גאון, המזכיר את "בני אדום" שלמדו תורה מפיו. וידוע הדבר שחכמינו רגילים לכנות את ארץ איטליה בשם "אדום", ואחרי כן הרחיבו את גבולות "אדום" על פני כל אירופה.

הצרפתי-אשכנזי ולשגשוגו וגם לשינויי שיטה: האירועים ההיסטוריים הכלליים, הקמת ממלכות אדירות באירופה המרכזית ובהן יישובים מאוכלסים יהודים רבים שהתארגנו לקהלות חשובות, ובאותה תקופה התחילה שקיעת שמשן של שתי ישיבות בבל ועם פטירתו של אחרון גאוני פומבדיתא — רב האי גאון — ניטל זהרן ונתערערה סמכותו. גם היחסים המדיניים בין הממלכות הכבדו על הקשר בין אירופה לבבל. כל זה הביא לניתוקם של יהודי אירופה ממרכזי התורה לפניו ומתוך כך נוצרו מאליתם התנאים להקמת מרכז תורני חדש בתפוצה רבת האוכלוסים שבאירופה המרכזית. וקורות הימים ההם הביאו שינויים מרחיקי לכת בחיים הכלכליים והמדיניים של העמים ביניהם ישבה גולת אירופה המרכזית, ומובן שגם חיי היהודים שחדרו לכמה מענפי הכלכלה החדשים האשפעו משינויים אלה. והתנאים החדשים יצרו גם בעיות הלכתיות חדשות שבירורן דרש התכוננות מעמיקה בתלמוד, ניתוח דק כדי לדמות מילתא למילתא או למצוא את המפריד ביניהן לפי מיטב ההגיון וכללי התלמוד, שהכול כפופים להם. חכמי הדור שהיו גם מנהיגיו לא יכלו להסתפק או במסירת ההלכות שקיבלו מרבותיהם לתלמידיהם. מקומה של מסירת ההלכות נטלו איפוא בירור הסוגיות וליבונן. המטרה האחרונה היתה אמנם, כמקדם, ההלכה למעשה, אבל לא נמסרה לתלמידים בצורת הלכה שאין להרהר אחריה אלא כמסקנות מתוך השקלא וטריא שגם הם השתתפו בהן. שיטה חדשה זו פתחה את הדלת בפני התלמידים לשיתוף פעולה עם רבותיהם בלימוד התורה. הם לא רק שאלו אלא גם הקשו והתפלפלו עם רבותיהם ומתוך כך "רווחא שמעתתא"². ולפעמים אפילו הפריכו לחלוטין דבריהם וחלקו עליהם. שיטה זו אפשר להגדיר כמאמץ משותף של המורים והתלמידים בשחיה בים התלמוד לחתור לחוף מבטחים. ושיתופם של התלמידים בליבון סוגיות התלמוד ובירור ההלכות הביא בעקבותיו את שינוי היחס בין רב לתלמיד. המורים גילו רגשי חיבה וגם דוקרה לתלמידיהם שעמלו אתם יחד בתורה תחת הנהגתם, הדרכתם והשגחתם המליאה.

שינוי השיטה מובלט גם בספרות התורתית של אותם הדורות. ספרות הגאונים בעיקרה פסקי הלכות אמורים בסגנון תקיף, כך הלכה? אין לערער ואין

2 השווה דברי רבי יוחנן בבבלי בבא מציעא דף פד ע"א על ההבדל בין רבי שמעון בן לקיש ורבי אלעזר בן גדא, וראה גם בבא בתרא קמ"ב. רבא אמר איפכא, היינו "כל ימי ימי רעים" זה בעל משנה "וטוב לב משנה תמיד" — זה בעל גמרא. ומפרש רש"י, "בעל משנה אינו יכול להורות הלכה מתוך משנתו וגם כי מחולקות זו עם זו אינו יכול לבחון הלכות ולתרוץ קושיות. יטוב לב זה בעל גמרא שיוצא המשוניות על עיקרן ובקי בטעמיהן ויש בידו כוח להורות הלכה למעשה". במשפטים קצרים אלה מבטא רש"י ז"ל ע"פ רבא את עיקרי הרעיון המנחה של מרכז התורה האירופאי שהונח כיסוד לתילוס שיטה. לימוד ההלכות פסקות, מפרש רש"י, אינו מכשיר את התלמיד להורות הלכה כשיבוא לידו מעשה שאינו זה בדיוק ממש עם ההלכה שקיבל מפי רבו, ורק ההתבוננות המעמיקה וניתוח טעמי ההלכות שבידו גותן לו "הכוח" לקבוע מה דומה למה ולפסוק הלכה. ודעת רבא זו נתקבלה כנראה ע"י האמוראים האחרונים, שפיתחו והרחיבו את השקלא וטריא, ליבון ובירור הסוגיות ולאחר מכאן קביעת ההלכה.

להוציא אחרי פסק דינו של תנאן. ובכן הלכות גדולות, הלכות פסוקות, הלכות קצובות וכו' ואילו ספריהם של בעלי התוספות בעיקרם עוסקים בפירוש דברי התלמוד ובישור הדורות בדרכי הניתוח התגיוני. ואפילו כשהם עוסקים בהלכה הם מבררים אותה מתוך התלמוד ודברי רבותיהם ובאותם הדרכים עצמם.³

ומכאן יישוב לתמיהה למה השאיר דור דעה זו — בעלי התוספות — ובפרט הצרפתים רק קומץ ספרים שעיקרם הלכות. בתוספות שלנו (תוספות טוך) נמסרו דברים בשם קרוב לחמשים בעלי תוספות ומספרם עולה למאות. כמאה וחמשים שנה נמשכה תקופת בעלי התוספות.⁴ לפני רבינו תם ישבו שמונים תלמידים וכולם הגיעו להוראה.⁵ וששים תלמידים גדולי תורה שמעו לקח מפי הר"י הזקן בן אתותו של ר"ת.⁶ צא וחשוב, אם רק שני אלה העמידו 140 תלמיד גדולי תורה הרי לא נפריו אם נאמר שמספרם עלה להרבה מאות. ומדוע מעטים כל כך כותבי ספרי הלכה מקיפים. ההסבר שניתן למעלה לשיטת הלימוד הצרפתית-אשכנזית מסביר גם את זאת. חכמי תקופה זו ריכזו כל מאמציהם בטיפוח שיטתם החדשה מפני שהיא סוללת את הדרך לפתרון בעיות הלכתיות חדשות שנוצרו ושיווצרו בדורות הבאים.

ואחד המעטים מבין גדולי התקופה הזו שהוציא מתחת ידו ספר שכולו הלכות, מתובלות אמנם לפעמים גם באמרי מוסר ומדות, ומקיף את כל מצוות התורה אשר יעשה אותם האדם וחי בהם היה רבינו אליעזר ממין (מדינת לותר) וקרא שם ספרו "יראים".

ב. מתולדותיו של רבינו אליעזר ממין

חכמי ישראל בתקופה שאנו דנים בה לא הקפידו ביותר על ידיעת תולדותיהם ויחוסם של גדולי הדור. לא שמו לב בדרך כלל לתולדותיהם, מקומות מגוריהם וחייהם הפרטיים של גדולי התורה ולא טרחו לרשום אותם לזכרון בשביל הדורות הבאים. ראו בפרטים אלה דברים של מה בכך, כי ערכו של אדם קובעת

3 הבהרה מדוקדקת זו של סיבת חילופי השיטה, קו המנחה שבה ומטרתה המחושבת וקבועה מראש באה להוציא מלכם של אלה הרואים מהרהורי לבם, כאן ובכל מקום, שאיפה להתאים את ההלכה אל החיים ז. א. אל תנאי החיים המשתנים ברבות הימים בנסיבות ההתפתחות הכללית, וקראו לזה "התפתחות ההלכה". טעות היא בידם! יתר על כן, המונח המורכב "התפתחות ההלכה" מבטא סתירה מיניה וביה. המונח "הלכה" כמשמעותו בפי "מארי זהילכתא", פירושו דבר קבוע ועומד שאינו ניתן לשינוי ואילו המונח "התפתחות" בהתאם לנסיבות המשתנות משמעותו שינויים דינמיים למעשים. עד כדי טשטוש צורה ראשונה. מתוך הסברנו יוצא, שתנאי החיים החדשים יצרו אמנם בעיות הלכתיות חדשות, אבל חכמי ישראל מצאו להן פתרונים — בלי מלת הקסם "התפתחות" — במסגרת דרכי לימוד התורה שבעל פה ועל יסוד ההלכות המקובלות. ובני הדור הזה הנשמעים למנהיגיהם הרוחניים טרחו ועלה בידם להשאיר בגבולות ההלכה גם בתנאים החדשים.

4 הרב חיד"א ח"ב בערך "תוספות".

5 מהרש"ל בהקדמה לים של שלמה בבא קמא.

6 ר' מנחם בן זרח תלמיד ר' יהודה בן הרא"ש בהקדמה לספרו "צדה לדרך".

אך ורק גדולתו בתורה ויראת שמים, ואילו קורותיו אינם לא מעלים ולא מורידים. ומשום כך לא מצא חוקרי התקופה בדורות האחרונים חומר מספיק כדי לקבוע מתי חיו ופעלו גדולי הרוח האלה, ומה היו המניעים לפעולותיהם התורתיות והציבוריות. וחסרון ידיעה זה גרם לפעמים לחלופי גברי ולבלבול חשבונות בתולדותיהם ומתוך כך, לפעמים, גם לאי הבנה במשנתם. עבודת נמלים השקיעו חוקרי חכמת ישראל ועלה בידיהם ברוב המקרים, אחרי חיטוט ממושך בכתבי יד עתיקים ואיסוף פירורים מבין השיטין של ספרי פרשנות ושו"ת, למצוא את זמנם ומקומם, תנאי חייהם וסביבתם של רבותינו הגדולים. וכשאנו באים לקבוע את תולדותיו של רבינו אליעזר ממיץ אנו נפגשים בחלוקי דעות אפילו בנוגע לשם אביו. א. ה. ויס בדדו"ד כותב ששם אביו היה רבי שלמה. כנראה נגרר בזה אחרי שד"ל שכתב כן ב"כרם-חמד" פראג תר"ג עמוד 34. ההיסטוריונים שלאטריהם מצאו חומר רב המעיד וקובע, למעלה מכל ספק, ששם אביו היה רבי שמואל⁷. בתשובתו של הרא"ם לתלמידו הראבי"ה בענין כבוד המת סימן שצ"ד חתום שמו אליעזר ברבי שמואל וכן הוא חותם תשובה שצ"ה בענין פסול שנים בלוי' וכן סימן שצ"ו. ובספר התרומה סי' קלח: "וכן פירש הר' אליעזר ברבי שמואל ממיץ בפירושו לגדרים"⁸. וכן הכריע גם בובר בקובץ תלפיות תרנ"ה וגם הרב רוזנטל בהגהותיו לספר הישר לרבינו תם סימן נ"ז (הוצאת מקיצי-נרדמים) הכריע כבובר. נוכל איפוא כיום לקבוע בלי כל היסוס ששם אביו היה רבינו שמואל.

על שנת תולדתו לא נמסרה לנו כל ידיעה ואפשר לעמוד על כך רק מתוך השוואה עם שנותיהם של רבותיו חבריו ותלמידיו. נעלה מכל ספק הוא שהרא"ם היה מגדולי תלמידיו של רבינו תם⁹ ושאל ממנו. בספר הישר לרבינו תם נשארו שתי תשובות אליו, סימן נ"ז וסימן נ"ט ושאלה אחת ממנו לר"ת סי' נח¹⁰, ובתשובות הראבי"ה סימן תתרפ"ט כתוב: וכך שמעתי ממורי ממיץ שאמר לו ר"ת פה אל פה. ובספר יראים השלם כתב הרא"ם עצמו בסוף סימן נ"ב: ומפי רבינו יעקב ז"ל שמעתי. ובסימן ס"ג וסימן ע' הוא כותב ורבינו יעקב ז"ל לימדני, ומורי תם אמר לי, פירש לי ר"ת וכן כתוב בהגהות, מימוניות פ"ז מהלכות איסורי ביאה. ובספר יוחסין השלם כתב: והוא הרא"ם אמר משם ר"ת. שנת פטירתו של ר"ת ידועה לנו. הוא נפטר בשנת ד' אלפים תתקל"א, כשבעים אחרי שנפצע בידי נוסעי הצלב. יש לנו איפוא נקודת אחיזה בטוחה נוגעת לתקופה שבה חי רבינו ולא נשגה אם נניח שרבינו היה לכל הפחות בן שלושים כשנפטר רבינו תם, שהרי היה כבר מפורסם כאחד מגדולי הדור. וכאשר נביא בחשבון שרבינו השתתף

7 כן כתב גם בעל סדר הדורות בסוף אלף החמישי ומסתמך עליו גם הרב חיד"א בערכו.

8 מספרי הסימנים והדפים הם לפי הראבי"ה הוצאת מקיץ. וראה להלן את הבירור הנוגע לתשובה סי' שצד.

9 מהרש"ל בהקדמתו לים של שלמה בבא קמא ותולין כותב שהוא היה אחד הגדולים מבין שמונים תלמידי ר"ת.

10 מספרי הסימנים הם לפי ססה"י מהדורת מקיצי נרדמים. לקמן בירור זהותו של השואל בסימן נח. שאלתו של הרא"ם תעלה השיב ר"ת בסי' נח לא הגיעה ליריבו אלא בראש תשובתו של ר"ת גרשם: תשובה להרב ר' אליעזר.

באספות שו"ם בשנת ד"א תתקפ"ט¹¹ וחתם על תקנות שו"ם שנתקבלו אז, יצא מזה שבהיותו בן שמונים היה עוד מלא מרץ עלומים ופעיל למען תיקון העולם. גם על שנת פטירתו של רבינו לא הגיעה אלינו כל ידיעה שהיא וחוקרי התקופה מגששים באפילה ויוצרים השערות סותרות אלו את אלו. בעל סדר הדורות ואחריו הרב חיד"א מסתמכים על דברי שלשלת הקבלה האומר שנפטר בשנת תתקצ"ז. א. ששים ושבע שנים אחרי פטירת רבו הר"ת וא"כ היה כבן מאה. אולם הרב חיד"א מגדיר כמה פעמים את ספר שהק"ב במקור שאין לסמוך עליו כלל. ויש לתמוה למה כאן הוא סומך על דבריו¹².

11 בתשובת מהר"ם בר כרוך [דפוס פרג דף קיב ע"ג] מובאות תקנות שו"ם ותחתם עליהן בין השאר אליעזר בר' שמואל, ועל ידו תתימות הראבי"ה, רבינו שמחה מאשפירא והר"א מגרמיוז ואחרות. וראה, מונטסשריפט, חלק מו עמוד 241 תקנות שו"ם מכת"י לונדון של ספר צדה לדרך (אין לזהות ספר זה עם ספר "צדה לדרך" שחיבר הרב מנחם בר זרח) שנכתב בשנת ה"א ר והרעתק ע"י שות"ה. גם בכת"י זה נמצאת תתימותו של הר' אליעזר בר' שמואל. וכידוע סתם רבי אליעזר בר' שמואל הוא הר"א ממין. רוזנטל, מונטסשריפט, שם. עמוד 260, מבר בקובץ תלפיות שם וגרמניה יודאיקה, חלק ב. עמוד 198 כולם קובעים בודאות שתתימותו של הרא"ם היא זו.

12 אפטוביצר במבוא לראבי"ה עמוד 313 משער שהרא"ם נולד בין תת"פ לתת"פ. הוא מיסד השערות זאת על תאריך לידתו ושל רבינו יואל אבי הראבי"ה. מציח הוא שהרא"ם לא היה צעיר מרבינו יואל, שנולד באותה תקופה, כי הוא שאל מהרא"ם וחלק לו כבוד רב. ומהנחה זו הוא מסיק, שהרא"ם לא חתם על תקנות שו"ם משנת תתקפ"ט, כי אלמלי האריך ימים כל כך היו בני דורו רושמים זאת לזכרון עולם. הוא מתפש איפוא בנרות גדול בתורה אחר ששמו ושם אביו כשמות הרא"ם ואביו ואמשר, לדעתו, לשער שהוא חתום על התקנות. אולם תושבני שהוכחה זו קלושה מדאי ואין בה כדי לסתור את דעת החוקרים המובהקים שהבאתי למעלה בהערה 11 שגם ההגיון הפשוט לציחה. חכמי התורה לא היו נוהגים להפנות שאלותיהם בהלכה למי שגדול מהם בשנים אחדות אלא למי שעלה עליהם בתורה ויראת שמים. ופליאת א. למה לא רשמו בני דורו לזכרון עולם שהרא"ם הפליג בזמנה, גיב אינה כל כך עצומה. העידותי כבר למעלה, שתחמי התורה לא הקפידו למסור לדורות הבאים את הפרטים האישיים של גדולי הדור אלא את תורתם, חכמתם ויראתם. והרב שיף בהקדמתו לספר היראים השלם מוכיח, שהרא"ם חי ופעל מספר שנים אחרי שנת ה"א ושבע ולא כדברי סדר הדורות והרחיד"א בשם הגדולים שאמרו שנפטר בשנת תתקצ"ה. ראיתו היא מדברי הגהרש"ל בתשובה כט שהובאה מבר בקובץ תלפיות הנ"ל: "תחילת ישיבתו של הרא"ם היה במין ואחרי פטירת רבינו אליעזר בר' נתן (הראב"ן) הרכיב תורה במגנצא". והרחיד"א בשם הגדולים ערך ראב"ן ממנוך על טופסי גיטין בראב"ן דף קמ (במסעות גרושם שם, קס') שגרשם שם "שנת חמשת אלפים ושבע לב"ע". ומכאן יצא לו להרב שיף, שהרא"ם האריך ימים ונמצא בתיים וזמן מסוים אחרי שנה זו... ונמצאו למדים שגם הרא"ם זכה לזקנה מופלגת ובהיותו כבן מאה הרכיב תורה. אולם כשנענין יפה בטוסס הגט בראב"ן ניוכח שאין לסמוך כלל על התאריך הרשום בו. וז"ל הטוסס: בכך וכך בשבוע בכך וכך ימים לירת פלוני בשנת חמשת אלפים ושבע כ כ כ ו כ כ לב"ע וכך. המלים שהדגשתי מוכיחות שהתאריך ה"א ושבע לא גרשם בידי הראב"ן, כי איך נתברר את התאריך המדויק למלים, כך וכך. ברור שאחד המעתיקים רשם את השנה שעמד בה ומשום

ובנוגע למצבו החמרי מותר להניח שפרנסתו היתה מצויה, כי עסק בהלואות כסף לגוים בריבית, מלאכה המפרנסת את בעליה באותה תקופה. דבר זה אנו למדים מדבריו בספר יראים השלם סימן ש"ד. כותב הוא: וראיתי בני אדם שפורשים מלהלוות (בזה"מ) ואני פרישתי כמה שנים ואף על פי כן נראה לי מותר. והיתר זה מתאים לדעת רבו ר"ת¹³. אולם חיי המשפחה שלו היו עצובים. בנים לא היו לו רק בנות וכולן מתו עליו בחייו ונשאר בודד. ונראה מדבריו בסיום ספרו שגם אשתו מתה עליו, יש להניח שגם שלושת אחיו¹⁴ נפטרו בחייו. הוא מספר את זאת דרך אגב בסוף ספר יראים: "וברוך צורנו, אשר עזרני והצליח את לבבי עד כה לסיים אשר על לבבי ספר זה. ספר יראים יהיה לי לזכרון, כי גדול חרון, ומתו בגותי, ואספו וכלו טובתי ונשארתי לבדי ואין מחזיק בידי". והוא מסיים ואומר: "יהי רצון ואמר השם לצרותינו די".

ג. הרא"ם כתלמיד וכרב

כיום אין אדם מטיל ספק בדבר שרבינו אליעזר ממין היה מגדולי תלמידיו של רבינו תם ושמע תורה מפיו בשיבתו ברמרוג בצרפת. ושמוניס תלמידים היו באותו פרק לר"ת וכל אחד מהם הגיע להוראה¹⁴ והגדולים שבהם היו רבינו חיים כהן, הרא"ם, ורבינו שמשון משאנץ¹⁵. יחסי הערצה עמוקה וחליבה נקשרו בין הרב ענק הרוח ובין תלמידו הגדול הרא"ם, וגם אחרי שהרא"ם נפרד מרבו ותפס ישיבה במין לא הופסק הקשר ביניהם ולא נחלשו היחסים הנפשיים ההדדיים.

מה לא מחק את המלים כך וכך. ידועים הרבה מקרים של הספות המעתיקים. ויש לתמוה על הרחיק"א שהיה מחונן בחוש בקורת חז, שלא הרגיש בזה וסמך על התאריך המסופק, ויצא לו מזה שהראב"ן חי לא פחות מק"ן שנה, שהרי הוא מתווכח עם חתנו ר' אליקים בתשובה סי' מח על שטר שזמנו שנת תתצ"ג ואם כן היתה לו או בת נשואה, ושמעתי משערים שבמעות הושמטה כאן האות ק', וצריך לומר תתקצ"ג אבל מצאנו בראב"ן סימן כו מעשה שאירע בשנת תתקי"ב שתתנו שאל בדבר יין שמוג לכלי ששתה גוי ממנו יי, וראה שם את דבר החלום הנמלא, ומכאן עד ה"א ושבע 95 שנים, הוסף ע"ז את גילו של אב לבת נשואה, נתי 35 שנים, יצאו לך ק"ל שנה, ואריכות ימיו של הראב"ן מאריכה בהכרח גם את ימיו של הרא"ם, כמו שהוכחתי למעלה. וראה במבוא לראב"ה לאפסוביצר עמוד 49 העלה שהראב"ן נפטר בערך תתקל"ה. וראה "גרמניה יודאיקה" שם כתב שהרא"ם תפס מקומו של הראב"ן בשנת 1195 למספר האזרחי, היינו תתקנ"ה, ובכן מבוכה גדולה ומחלוקת ההוקרים וקשה להכריע.

13 תוספות במו"ק דף י' ע"ב ד"ה "פרקמטיא": "רבינו יעקב (ר"ת) לא היה ועשב הלואות רבית פרקמטיא".

14 שמות אחיו נמסרו בשו"ת מהרש"ל סי' כ"ט: ר' מאיר, ר' דוד מורצבורג ור'

י

יהודה שיסר מיוט.

14 ראה למעלה הערה 5.

15 שו"ת מהרש"ל שם, רק שלושה אלה נקבו בשמותם. מזה מוכח שהם היו הגדולים

שבכולם ומנאם כסדר גדולתם.

הפתיחות לשאלות ותשובות שביניהם שנדפסו בספר הישר לר"ת¹⁶ מגלות הערצה
 אין קץ לרב וחיבה עזה לתלמיד. תשובה נ"ז מתחילה: "תשובה לחרב ר' אליעזר.
 אץ ברגלים רהיטין נלאה, גם אני מטורח הדרך אצתי להשיב לחרב ר' אליעזר
 על קצת דרכיו אבינה לאשוריו". ובכן, רבינו תם בא מן הדרך עיף (נלאה)
 ואף על פי כן הוא ממחר לענות לתלמידו החביב. ורגשות אלו באים לידי ביטוי
 חזק בשאלתו של הרא"ם בסי' נ"ח בספר הישר ובתשובת ר"ת בסי' נ"ט. השאלה
 מתחילה בשיר נמלך לפי מיטב הטעם של אותה תקופה:
 סימן נ"ח. שאל הרב ר' אליעזר מר"ת.

הלכם משלום ארץ גשומה	ואם אורו מאורות תעלומה?
ואם נודעו אליכם עקבות אור	וטל אורות לחיי הנשמה?
ואם צפון ותימן גן יפיועץ	יניפון שבלי בשם וקמה?
כמו עשו ימי חרפי ואפלי	דבש ארדה וממתקי טעימה
ועתה יבשה נפשי ואין כל	והייתי כיונה נאלמה
וכל היום אני חורש בתלם	אפתח אשדד לי אדמה
ועד ערב אני נדכה וכואב	יגיע וחיתי הלומה
כל כחי אבל לריק והבל	ואי חבל ומשכרת שלמה?
ומה חבל ונחלה לי נתונה	צפונה לי לנפשי העגומה?
ואי משקה לשוקק העיפה	עטופה מבלי אונים ועצמה?

והוא ממשיך בפרוזה ואומר:

"כי לא מצאה נפשי מנוח אשר ייטיב לי מיום צאתי מבית אבי רכב ישראל
 ואחלי אליעזר לפני הנביא אשר ברמרוג רבינו יעקב אביר הרועים. מי יתנני לו
 לעבד ונפשי לשפחה לרחוץ רגליו כאשר הייתי באמנה אתו¹⁷. והנני היום באין
 חזון נפרץ ותאבתי לשתות מים מבור בית לחם בשעריו".
 שלש שאלות כלולות באיגרת זו. בדבר מקום הנחת תפילין של יד, בענין
 נדה בימי ליבונה ובדבר נגיעת נכרי ביק ע"י כוחו של יהודי. ור"ת עונה ברורות
 רק על שתיים הראשונות. והנה הפתיחה: "למי חמדת ישורון והדרם, הלא לך הם
 עטרת הוד פארם, ישועה ישאבון ובך בארם, לרגלם נר דבריך ואורם, גדול עמו
 אשר הונף והורם, דברי לך בפעם זאת אקצרים". ומסיים תשובתו ואומר: "ושלומך
 אדוני יגדל נצח ואהבתך בלבי יתד לא תמוט". אין לך ביטוי יותר חזק ובולט
 לקשר נפשי אמיץ מאשר הדברים שנאמרו כאן¹⁸. אמנם מוצאים אנו בסי' נ"ז

16 הוצאת מקי"נ סי' נו, נח, נט.

17 בכתב יד שהיה בידי שד"ל נוסחה אחרת: מי יתן נפשי תחת אבק רגליו ליצוק מים
 על ידיו כאשר הייתי באמנה אתו.

18 הרב רוזנטל בהערותיו לספר הישר מקי"נ בתשובה נ"ח משתדל להוכיח שלא
 הרא"ם כתב את השאלה הזו ולא אליו ערוכה תשובתו של ר"ת בסימן נ"ט. מסתמך הוא על
 סיומה של השאלה: "ושלום רבותינו וביתם ושלום מורי רבי יצחק בן רבינו לנצח כנפש
 אליעזר בן שלמה". ומפני שגם ר. מקבל את הדעה ששם אביו של הרא"ם היה שמואל יצאה
 לו מכאן הוכחה שלא הוא השואל. אולם יש לספק בנכונותה של חתימה זו משני נימוקים.
 א) לא מצאנו בשום מקום שהיה לו בן לר"ת ששמו רבי יצחק. אמנם מצאנו בספר הישר וין

גם דברי תוכחה להרא"ם על שרצה להגיה גירסה, וכותב לו: „אין לך חינוך שונה תלמוד שלא הגיה" ומוסיף ואומר: „שכל המגיה ידו על התחתונה". אבל אין ביטויים אלה אלא ליטופים ביחס לדברי הזעם שהטיח ר"ת בפני רבינו משולם בעוון זה עצמו. ר"ת הקפיד ביותר על שני דברים, על הגהת ספרים, שרבינו גרשון מאור הגולה ובית דינו גזר עליה ועל זלוזל במנהגים. ומי שנכשל באחד משני אלה נכוה ברותחין מפי ר"ת. על רבינו משולם בן רבינו נתן אחד מגדולי הדור שפך את מרי זעמו והטיח בפניו דברים קשים כגידים על שהגיה גרסאות. בספר הישר סימן מ"ד א כותב הוא לרבינו משולם: „ומגיהי חנם בעיני דינם למדורי גיהנום... ואפילו היתה גירסת מלכותך (פירוש: בני מדינתך) כן, ליסטים שכמותך כבשוה... ועוד שגיונות בטעות הגהותיך וכל רואי פירושך ילעיגו לו". ובסימן מ"ד ב „וכמו שאתה מחסר זה יכול אתה לומר על כל הלכה — אין הלכה איתמר. ולולא (צ"ל אלמלי) אחר אמרו הייתי גוזר עליו נדוי". ובסימן מ"ה ה בתשובה ערוכה לשואל אלמוני כותב ר"ת על רבינו משולם: וגם מבני עירו קובלים על הגהותיו. ועל הדבר הזה לא אשא פני איש. שכן אמר רבנא גרשון: „כל מגיהי ספרים הכי והכי תהוי". ובסימן מ"ו א: „ובורות ושטות היא לשנות גרסאות כי גם על טמא טהור ועל אסור מותר נגיה". כך הגיב ר"ת על שינויי גרסאות ולא נשא פנים אפילו לאדם גדול כרבינו משולם. ואם דברי התוכחות לתלמידו הרא"ם על אותו עוון עצמו נאמרו בסגנון רך המובא למעלה, כאב

תקע"א סי' חרד: „תוספות הרב רבי יצחק בר' יעקב", אבל לא מתקבל על הדעת, שהכותב יכבד את בן ר"ת ששמו בלתי מוכר בשורת אדירי התורה, בתואר כפול: „הרב רבי" ואילו לשמו של ר"ת ענק הרוח בדורו לא הקדים כל תואר. ברור שרבי יצחק זה אינו בנו של ר"ת. וראה שזח"ה בכית תלמוד חלק ג ע' 321 שהביע דעתו שרבי יצחק זה הוא הר"י הלבן הנקרא גם הר"י מבה"ם תלמידו המובהק של ר"ת אב, בסה"י מצאנו עוד מספר פעמים את תוס' הר"י ושמו גרשם בראשי תיבות. בס"י צ"ס סעמיים: יצ' ב' מ"ד וכן בס"י רנב. ב) כל הסיום הזה נמצא רק בכתב יד שו"ל אולם אינו נמצא לא בדפוס הראשון של ספר הישר וין תקע"א וגם לא בכתב יד שהיה בידי הרב הגאון רבי זניאל פרוסניץ שבו השתמש הדפוס הראשון וגם אינו בכתב יד של הרכ החכם שלמה זלמן חיים הלברשטם (שזח"ה) שקנה אותו מאת הרכ ר' שמואל שינבלום מלבוב וממנו קבל שכתב יד זה היה ביד חיד"א ולו התכחן חיד"א בכתבו בשם הגדולים בערך ר' יעקב בר' מאיר: „ר"ת חבר ספר הישר וזכיתי וזא לידי כת"י". ראה הקדמת רוזנטל לסה"י הוצאת מקי"נ.

ולעומת הוכחתו המעורערת של ר. אני מעמיד שתי הוכחות גזירות, לדעתי, חותכות. שרא"ם הוא השואל. א. ביראים השלם שצט בדעי תפילין תזור הרא"ם בקיצור לשון על תשובת ר"ת בדבר מקום הנחת תפילין של יד. ב. לא מצאנו לר"ת תלמיד בשם רבי אליעזר ברכי שלמה מכובד ואהוב כל כך עליו שנוכל ליחס אליו דברי השבת והכבוד שנאמרו בפתיחת התשובה ובסיממה (ראה בפנים למעלה). וביותר יש לתמוה על הרב ר. שהרגיש בהוכחה כ' ובנה השערות בלתי מבוססות, כדי לקיים את החתימה המוטעית. משער הוא שרבי אליעזר השואל עזב את ישיבתו של ר"ת ואת לימוד התורה ועסק במלאכת האדמה ולא היתה תורתו אומנותו. ועל זה הוא מקונן, לדעת ר. ואומר בשיר שבראש השאלה (ראה למעלה בפנים): „ועתה יבשה נפשי ואין כל, בכל יום אני חורש בת לם". ור. מוסיף ואומר „כנראה

המוכיח את בנו האהוב, יש ללמוד מכאן עד כמה גדלה חיבתו לתלמידו הגדול הזה. "ועל כל פשעים תכסה אהבה" ¹⁹.

הרא"ם ור"ת התבלטו בחריפותם בין בעלי התוספות והרבו להקשות ^{אשר התוכחה} ובעקבות הקושיות התפתחה שיטת ניתוח הסוגיות ולבונן על ידי פלפול הגיוני. ^{הדפוס 1234567} אני מדגיש את המלה "הגיוני", כי שניהם הרב והתלמיד החריפים הציבו גבולות לפלפול שלא יגדל גדולי פרא. ר"ת כותב ^{הדפוס 1234567} 20 "אלה המפלפלים משנים פרושי רבותינו ואילו יהיו מדקדקים בפרושם בהלכה לא יתכנו דבריהם וכו'. ואם יוסיפו לפלפל ימצאו תשובות חבילות חבילות על הכל". ועל מאמרו של רב אין מושיבין בסנהדרין אלא מי שיודע לטהר את השרץ מן התורה, מקשה ר"ת ^{הדפוס 1234567} 21 "דמה לנו בחריפות של הבל לטהר שרץ שהתורה טמאתו". ודברים דומים שומעים אנו מפי הרא"ם בהקדמתו לספר יראים: "גם מחשבותי ושעיפי ישיבוני קשה בראותי כי עניני תורה עמלם בפלפול הקושיות על סוגיות התלמוד, והלוכי ושרשי המצוות לא ישימו על לבם". ובכן שניהם, ר"ת והרא"ם, דבר אחד אמרו נגד הפלפול המופרז בעוד ששניהם קבלו את שיטות הלמוד של התבוננות עמוקה ונתוח הענינים שהם הם יסודות הפלפול, ואין בזה כל סתירה.

בהלכות דרכו של הרא"ם לפסוק כר"ת ואעפ"כ הראה לפעמים די אומץ שלא להודות להבריו וללכת בדרכו הוא ^{הדפוס 1234567} 22. ואפילו בדברים עקרוניים חלק לפעמים

היה עשיר גדול ומכובד על הבריות. האם לא יתקו ר. דרכי המליצה בימים ההם? וכי לא הרגיש שהמשפט: "אני חורש בתלם" או "ועתה יבשה נמשי" והמשך הדברים: "כי לא מצאה נפשי מנוח אשר יטיב לי... מי יתני לו לעבד... ליצוק מים על ידיו..." והביטויים הנמלצים האחרים מבטאים בעוז המליצה את צערו של הכותב, שמפני שהוא מנותק מרכז הגדול אינו רואה ברסה בלימודו ואף על פי שהוא עובד קשה כ"חורש בתלם" והוא מביע געגועי נפש עזים לאותם הימים שבהם יצק מים על ידי רבו, כלומר שמע תורה מפיו? תעז יש לשאל: האם יש להעלות על הדעת שר"ת יכתוב: "למי תמדת ישורון והדרם, הלא לך הם עטרת הוד פארם... גדול עמו אשר הונף ואשר הורם" אל אדם שעובד תורה ונפנה לעסקים לצבור הון? ר"ת לא נשא פנים לשום אדם ורק גדולי תורה זכו לגשיאת פניו. ובלאו הכי אין לקבל את ההשערה שר"ת התפעל ביותר מעשירות, כי הלא הוא בעצמו היה עשיר גדול. והעיד מהרי"ל בלקוטיו שציבורים דיגרי זהב היו מאנחים לפניו והוא משחק בהם, לשם הרתבת חתנו, בשעה שהיה מתעמק בשיטה חמורה. תושבגי שבידורי דברים אלו ישכנעו את כל מבין דבר שהרא"ם הוא השואל ואליו ערוכה תשובת ר"ת. ומה שנוגע לסיומה המפוקפק של שאלת הרי אליעזר בס"י נח אני מניח, שהוא נעתק ממקומו הנכון של שואל או משיב אחר ששמו רבי אליעזר ברבי שלמה, על ידי מעתיק שקבע את מקומו כאן בטעות.

19 משלי י, יב. 20 ספר הישר וין תקע"א דף ע"ט.

21 סנהדרין י"ז ד"ה "שמוחע".

22 ובהגהות מיימניות פרק ו' מהלכות אסורי ביאה באות א' מסופר שהרא"ם התנגד לדעתו של ר"ת שפסק שילדות שספרה שבעה נקיים ולא טבלה ואחר כך ראתה דם שאינה טוהרת, ודעת הרא"ם שטוהרת ומחזק טסק זה של ר"ת מספר הישר שבידו. גילה איפוא אומץ לב לחלוק על רבו ולהדגיש את התנגדותו על ידי מחיקת פסקו של רבו.

על רבו. ר"ת הקפיד מאוד במנהגי ישראל והטיל מרה בכל אלה שהראו אפילו אבק זלזול בהם. בדברים חריפים מאוד גינה את רבינו משולם בן נתן על יחסו השלילי למנהגים שלא מצא להם מקורות בהלכה²⁴. והאגור דיני תשעה באב מביא דברי הרא"ם המובאים בספר התרומה: "ראיתי מנהגים לא ישרו בעיני ואומר אני חדשים מקרוב באו לא שערום אבותיהם רבותינו הראשונים אשר מימיהם אנו שותים". נטה איפוא מדעת ר"ת בהערכת המנהגים²⁵. רבינו כתב תוספות למסכת זבחים. תלמידו הראבי"ה אומר²⁶: "וכן כתוב נמי בתוספות זבחים שהוסיף מורי הרב רבי אליעזר לפני הרב רבי חיים כהן. והעיד הרב חיד"א ב"שם הגדולים" מערכת הרא"ם שראה את תוספותיו לחולין כתב יד, ולפי דבריו חבר תוספות על הש"ס. בתוספות שלנו (תוספות טוך) נזכר הרא"ם במסכת שבת דף ל"ו ע"א, ס"ד ע"א, ס"ו ע"א, וע"ב ע"א (בתוספות ישנים). במס' יומא דף ע' ע"א, פ"ב ע"א, במס' פסחים כ"ד ע"א, ביצה ג' ע"א, מגילה ל"א ע"ב²⁷, חגיגה י"א, נדרים כא: מ"ג, נ"ז, פ. מנחות ק"א: חולין כ"ז: פה. צ"ב: צ"ו: ק. קי: 28. יש לשים לב לזה שדברי הרא"ם נמצאים י"א פעמים בסדר מועד ובסדר נשים ארבע פעמים³⁰ ובמסכת חולין מצאנו את שמו שש פעמים ואילו בכל סדר נזיקין אינו נזכר אף פעם אחת. לא מצאתי הסבר לדבר זה.

24 אסט. במבוא ע' 167 אומר, שקשה להעלות על הדעת שמסקו של רבינו אפרים להתיר לחם שהוחמץ בשמרי עכו"ם עורר עליו קצפו וזעמו של ר"ת ועד כדי השמעת ביטויים מעליבים נגדו כגון "המורה ירה [כך היא גירסת הנכונה] כבן סורר ומורה ועלי יערה רוח הבורא" (תוס' עבודה זרה דף ל"ד ד"ה דורדיא). וכנראה הוסיף ר"ת על אימרה שנוגה זו עוד כהנה וכהנה, כי בתשובת ר"א לר' יואל [אבי הראבי"ה] בענין השמרים של עכו"ם הוא מתלונן על ר"ת וכותב: וכאשר ראיתי דברי המחרף לא ראיתי תשובה לדבריי כי אם דברי חירוסין וישמחו אויביי (תשובות הראבי"ה סי' תתרמח). מניח הוא שסיבת רוגזו העצום של ר"ת היא הזלזול שנהג במנהגי ישראל שלא מצא להם מקור בהלכה. ראה הראבי"ה ח"א עמוד שצד, שם ח"ב ע' רעג, ושם עמ' רס. ובאור זרוע ח"ב סי' צב מביא תשובת ר"א המליאה לעג על המנהג לברך על הדס של מצוה במוצ"ש. ומענין הדבר, שרבינו אפרים התקיף בדעתו שלא נרתע מפני זעמו של גדול החור ר"ת ולא שם לב לגערותם של כל גדולי התורה בני דורו, נכנע לבעל החלומות. הוא התיר את הדג הנקרא או "ברבוטא" או "בלבוטא" שאחרים נהגו בו איסור. ובאור זרוע פסקי ע"ו סימן ר' כתב: "וכן שמעתי על האמת, שרבינו אפרים מרגינסבורק פעם אחת התיר אותם [דגי בלבוטא] ובו כלילה הביאו אליו בחלום קערה מליאה שרצים לאוכלם, וכעס על המביא ואמר לו למה אתה כותס הלא אתה הוא המתיר וכעס על בעל החלום. ומתוך כך הקיץ ונזכר שהתיר בלבוטא בו ביום. מיד עמד ממטנו ושיבר כל קדרות וקערות שאכלו בהן".

25 וגם על תזון זה החמור כל כך בעיני ר"ת סלח לתלמידו הרא"ם באהבתו אותו.

26 תשובות הראבי"ה סימן תי"ד והצאת אפסוביזר.

27 ד"ה "ראש" בדבר הפטרה ברי"ה אב שחל בשבת מסק כר"ת שמפטירין שמעו נגד

גמרא דידן. עפ"י הפסיקתא.

28 מוסק להלכה שהתיבה נעשה גבילה רק בכל התיבה אבל לא בחצי התיבה.

29 מקשה לר"ת שהתיר כלאים בסלית שאולה ואעפ"י שאינה חייבת בציצית.

30 רק במסכת נדרים. ובספר התרומה סימן קל"ח כתב שהרא"ם חבר פרוש על מסכת

רשמתי רק את המקומות שנאמר בפירוש ר"א "ממיץ" אבל לא את המקומות הרבים שנאמר "רבי אליעזר" סתם בלי שם עירו, כי יש להניח שהכונה לאדם אחר. דברי רבינו להלכה נזכרים בספר העיטור, בשבלי-הלכתא, במהר"ם מרוטנבורג, בספר התרומה, באור זרוע, ברא"ש ובמרדכי, ורבינו מנחם רקנטי בפסקיו מביא דבריו כמעט בכל דף ושלוש הלכותיו הראשונות נאמרו בשם הרא"ם. חוץ לשלוש התשובות שבספר הישר אחת מהרא"ם לר"ת ושנים מר"ת אליו הגיעו לידינו עוד ארבע תשובות שנדפסו בתשובות הראב"ה³¹. תשובה אחת שהאריך בה הרא"ם עוררה מחלוקת גדולה בינו ובין כמה מגדולי הדור, וגם תלמידו הראב"ה ואביו הצטרפו לחולקים עליו.

נעתיק כאן קטעים מאותה השאלה³² שהקימה בזמנה רעש גדול בין גדולי אשכנז וצרפת, ומתשובותיו של הרא"ם. הרא"ם מתחיל תשובתו: "מעשה שאירע שנפטר טוב בן טובים בר אורין ובר אבהן... והובא במגן[צא]³³ בספינה בשבת בבוקר... ושאלו לנו מה יעשה בו אם להביאו מן הספינה לבית בנו על ידי הגויים...

נורים. המרוש הזה לא הגיע לידינו. ובפסקי ריקאנטי סי' קצו כתוב: "כתב הר"א ממיץ וכו'. ובפירוש גזרים שלו כתב שזה שיבוש". הנדון הוא אם נזיר מתכוון לשם שמים נקרא ג"כ חוטא.

81 והוצאת מקי"נ חלק א' מסימן שצ"א והלאה, סימן תתקלג, עמוד תמ"ח, ותשובה אחת לרבינו ברוך ממגנצא, הובאה במרדכי גיטין סי' שפב ששאל אם ממנים אפטרופוס ליתומים ע"ם דרישת תובע. והשיב: ממנים רק לטובת היתומים.
82 ראה שם סי' שצא.

83 בכתב יד כתוב "מגניא" ואפטרופוס שם הגיה "מגנצא". ותיקן זה מתקבל על הדעת כי ע"י טשטוש של קו דק מתפרקת אות צדי ל"יוד" ו"נ", ויצא "מגניא", ואפילו אם לא נקבל דעתם של כוכר חיים שהרא"ם הרביץ תורה במגנצא אין לשלול את האפשרות שבא למגנצא ושהה שם זמן מה ואז הביאו לפניו את השאלה בדבר אמירה לגוי לכבוד המת. וגם מדברי המרדכי המעבאים למעלה, שהר"ב ממגנצא דן לפני הרא"ם, משמע שהמעשה היה במגנצא, כי לא מצאו שהר"ב היה בישיבתו של הרא"ם במיץ. ומתקבל מאד על הדעת, ששאלה זו נשאלה בפני גדולי הדור באסיפתם במגנצא בשנת תתק"ס כשיסדו התקנות הידועות בשם תקנות שו"ם, כל המשתתפים בוידות על היתרו של הרא"ם ותומכים על התקנות, היינו הרא"ם עצמו (ראה למעלה הערה 12), רבינו יואל הלוי ובנו הראב"ה, רבי ברוך ממגנצא וגם רבינו שמחה וחתום עליהן. וכן משמע מסגנון הסיפור במרדכי שהובא למעלה בפנים. כותב הוא: "ובא הדבר לפני הגדולים וצוה ר' אליעזר" משמע שבכנס של גדולים קרה הדבר ובאותה תקופה ידועים לנו הכנסים במגנצא של מתקני תקנות שו"ם. אורכך ב"בעלי התוספות" ע' 134 טרח להעמיד הגירסא "מגניא". והנלע"ד כתבתיו.

ומכאן יש ללמוד שרבינו דן את מקום המעשה כרשות הרבים ולא ככרמלית יען החיר רק ע"י גוי, ואלו ר"צ בר יצחק מתיר בכרמלית גם על ידי ישראל. ויש לתמונה על כל המשתתפים באותו וידות חריף שאף אחד מהם לא הזכיר דעת רבם הגדול רש"י ו"ל במסכת עירובין דף ו' שמירש מה שאמרו "כדגלי מדבר" משמע גמי שיהיו ששים רבוא בוקעים בו ואם לאו. הרי זה כרמלית כמה מגדולי בעלי התוספות פסקו להלכה כמותו, וביניהם גם הר' משה מקוצי בסמ"ג והר"י מקורביל בסמ"ק, ומתוך כך אמרו שאין לנו בומן הזה רשות הרבים.

ואומר אני מותר לומר לגוים להביאו שאיסור אמירה לגוי אינו במקום כבוד המת³⁴ ומביא ראיה מחולה שאין בו סכנה ומההוא שכבא דהוה בדרוקרא שרי רב נתמן בר יצחק לאפוקיה לכרמלית³⁵ ומאריך בראיות לסתור את דברי מתנגדיו ומחדש, שלא אסרו אמירה לגוי במקום מצוה, ולא אסרו אלא כשישראל נהנה ממעשה הגוי ואם אינו נהנה הרי זה כאומר לגוי "עשה מלאכתך". ובסיום התשובה שופך הרא"ם זעמו על אחד ממתנגדיו, שאינו מזכיר את שמו ואומר: "והחולק על האמת כי מבין הדברים אמיתים, ובזדון מתכוין להרבות כבודו ולהתכבד בקלון חבירו, יש לו לירא שלא תעשה תורתו לו סם תמות ושלא יהא נידון באש כפולה ששים"³⁶. דבריו הקשים האלה אינם מכוונים כלפי תלמידו הראבי"ה ואביו רבינו יואל ומדגיש זאת הרא"ם עצמו וכותב: "וידעו אוהביי ורבותיי הרב רבי יואל ובנו החבר חבריי ואוהביי קרוביי ונדיביי כי כמה הדברים שכתבתי לא עליהם פתחתי פי כי חלילה לי לגנות דבריהם, כי כדבש ימתקו לפי, אך על בני אדם שסבורים למלוך בלי עטרה ולא אזכירם כי שלום אהבתי". שמו של בר-פלוגתיה שעליו יצא הקצף לא נודע, גם דברי השגתו לא הגיעו לידינו. נראים הדברים שכתב בסגנון הפוגע בכבודו של הרא"ם ולכן הגיב בתריפות. בין החולקים על הרא"ם בדין זה נמנה גם רבינו ברוך ממגנצא והובא במרדכי³⁷ וז"ל: "וכן קבלתי מעשה שהיה בימי רבי אליעזר ממיץ שהביאו מת מחוץ לתחום בשבת בספינה... ובא הדבר לפני הגדולים וצוה רבי אליעזר להוציא המת מהספינה ולהביאו על ידי נכרי בבית קרוביו ביום השבת מפני כבודו... ורבינו ברוך ממגנצא דן לפניו עד שאתה מדמהו להא מעשה דפרק המצניע (האי שכבא דהוי בדרוקרת) תדמהו אדרבה להאי מעשה דפרק כירה דאיתמר מת המוטל בתמה וכו'". אפטוביצר במבוא לראבי"ה ע' 314 משער שר"ב זה הוא האלמוני אבל מתקבלות על הדעת הוכחותיו של אורבך ב"בעלי התוספות" ע' 135 שאין להניח שרבינו ברוך ממגנצא הוא החולק האלמוני שהתגרה ברא"ם. ועל דבריו אני מוסיף עוד הוכחה: א) הסגנון "דן לפניו" שבמרדכי מורה שהר"ב נהג כבוד ברא"ם כאילו הוא רבו. ב) רבינו ברוך שואל מראבי"ה בגט שהביאו גוי מקולוניה וכותב: "דע לך אדוני מורי רבי אליעזר בר יואל"³⁸. ואם לראבי"ה, תלמידו המובהק של הרא"ם, חולק הר"ב כבוד כזה על אחת כמה וכמה שאין להניח שיפגע בכבוד רבו של הראבי"ה. שם המתנגד החריף נשאר איפוא נעלם.

ארבעה מתלמידיו נמנו בין ראשי גדולי הדור זהם: רבי אליעזר ב"ר יואל הלוי (הראבי"ה), רבינו שמחה מאשפירא³⁹, רבינו אלעזר בעל הרוקח ורבינו

הרא"ם יכול היה להסתמך על דברי רש"י אלה ולומר שאמירה לגוי להוציא לכרמלית היא שבות דשבות ואליבא דכולא פלגא לא גזרו על שבות דשבות במקום מצוה.

34 בבלי שבת דף צד.

35 השוה הביטויים התריפים שהשתמש בהם ר"ת נגד רבינו משולם.

36 שבת פרק כירה סימן שיג.

37 תשובות ראבי"ה תתקכב.

38 אין זה רבינו שמחה מויטרא ושהיה תלמידו של רש"י. רבי שמחה ב"ר שמואל זה

היה רבו של רבינו יצחק אור-זרוע. באור-זרוע נמצא כמה פעמים: "מורי ה"ר שמחה".

שמואל ב"ר ברוך ממגנצא³⁷, ביותר היה חביב על רבינו תלמידו הראבי"ה וגם
הקיר אותו מאוד. חיבתו והוקרתו באות לידי בטוי בתשובות הרא"ם אליו.
בפתיחת תשובתו לראבי"ה³⁸ הוא כותב: "לאחי, איש מחי הרב רבי אליעזר ב"ר
יואל הלוי, תורה חמדתך לאכסניא אוהבת אוהביה". ובתשובה אחרת³⁹ הוא פותח
ואומר: "ברחת מן הכבוד שלא להתגאות ולא ליהנות בתורה, והכבוד ירדפך
וכו' תצדק לכסא רם גפי מרומים אחי חברי רבי אליעזר הלוי". ובתשובה סימן
שצ"א שהבאתי למעלה קורא הרא"ם לראבי"ה ולאביו: "תבריי ואוהביי קרוביי
ונדיביי וכו'", ואומר "חלילה לי לגנות דבריהם, כי כדבש ימתקו לפי". אפשר
לומר שהיחסים בין הרא"ם וראבי"ה מוכירים לנו את היחסים שבין הרא"ם והרא"ם.
את שיטתו היסודית בקביעת הלכה מביע רבינו בתשובה הנ"ל בדבר כבוד
המת באמרו: "ושיטתי, כל היכא דאיכא לאקושי לקולא
ולחומרא, לקולא מקשינן".

רבינו היה גם פייטן וחבר זולת לשבת לפני שבועות⁴⁰ וידע גם לחבר
שירים בסגנון המשוררים הספרדיים ובמשקל המקובל אצלם, ביתדות ותנועות.
ראה למעלה שירו בפתיחת שאלתו לרא"ם בספר הישר סי' נח.
אינני מתיימר להגיד ששרטטתי בשורותי אלו דמות דיוקנו הרוחנית
המליאה של רבינו כתלמיד וכרב, אבל רשמתי הקיום הבולטים של דמות עילאית
זו ומהם אפשר להכיר במקצת את גדלו בתורה ויראת שמים, אפיו ותכונתו, ואת
המקום שתפס בשורות גדולי הדור בתקופה שבה חי ופעל.

סימן ד. ספר יראים

אני מקדים ואומר, שסימן זה, האחרון בפרק הראשון של המבוא יכיל רק
סקר כללי שאינו נכנס לתוכנו ההלכי של הספר אלא מסביב לו וידון במגמתו,
במבנהו, חלוקת התוכן לסימנים, קורותיו וכדומה.
לדיון בתוכן הספר מוקדש כל הפרק השני של המבוא.
בסימן א' הגדרנו את ספר היראים כיוצא מן הכלל בספרות התורתית של
בעלי התוספות, בהיקפו, בסידורו, בתוכנו ובסגנונו הקצר והברור. בהקדמתי
מבהיר הרא"ם את יסודות הספר ואת המטרה שאלה שאף בכתבתו: "ויעצוני
כליותי ורוח ה' הצליחה עם לבבי להודיע מצות אלהי שרשים וענפים. וקראתי
בשם למצוות הכתובות "אבות" ולתוספת חכמים אשר הוסיפו על הכתב למען לא
יעקר קראתי "תולדות". ויתבררו גזירות החכמים על מה הן תלויות. ומהם האבות
המולידים התולדות. ולא יצאו הדברים מעורבים כי אם כל דבר אל עבר פניו ילך.
ואמנם עסק הפלפול והקשיות מידה גדולה היא ומקבלים עליה שכר, אך כי לא ישכחו
יסודי עליונים ותחתונים. ולא בסדר המקראות, כי כל מצוות הנכללות בדמיון אחד

³⁷ "גרמצי'ה יודאיקה" שם מונה את הר' ברוך ממגנצא בין תלמידי הרא"ם וסעו בזה.
בנו ר' שמואל היה תלמיד הרא"ם.

³⁸ ראבי"ה ח"א עמוד 450. ³⁹ שם עמוד 452.

⁴⁰ שד"ל בכרם חמד תורתו, וכן כתבו ויס בודיד, בובר ב"חלפיות". אולם יש
מסקמים אם רבינו הוא המחבר וקשה להכריע.

איחד לבד בכלל אחד. וחפץ ה' בידי יצלית. ודרך קצרה אלך למען ירוץ קורא בו ומבקשי ה' ימצא נכון. וקראתי זה ספר "יראים" כי ממנו ילמדו ליראה את ה', ובניתי בו תורת אלהים והצבתי על ו' עמודים ובעמודים הכינותי יש מהם מרובה ויש מהם ממעט, וכולם צנויים [בנויים] ועשויים לשים [לשם] חלק יעקב יוצר הכל אל אלים".

הספר מיוסד על תרי"ג המצוות לפי שיטת רב יהודאי גאון⁴¹ כפי דבריו בסיום ספרו: "סיימתי מצוות ותולדותיהם כאשר השגתי בעצת דעתי וחשבתים כאשר מצאתים בספר רב יהודאי גאון ז"ל וכללתי בארבע מאות ששים וארבעה [סימנים]. כי בכמה מקומות כללתי שתים כאחת".

רבינו חילק את ספרו לשבעה עמודים ברמזו על הפסוק "חצבה עמודיה שבעה"⁴² וכל עמוד חילק לוויים וקרא שמות לעמודים: עמוד א. עריות, מכיל ששים וויים, והם מ"ה סימנים; עמוד ב' אכילות, ד' וויים, סימנים נ"ג, עמוד ג'. איסורי הנאה ט"ו וויים, ט"ז סימנים; עמוד ד. איסורי ממון, ב' וויים, וז' א כולל רק מצוות לא תעשה ומכיל את הסימנים קט"קלט. וז' ב' מצוות עשה, כולל את הסימנים קמ"קעג; עמוד ה' איסורים שאדם עושה רע לשמים ולבריות ואינו גוזל ונהנה ממון, חמשה וויים, סימנים קעד"רלה; עמוד ו. איסורים העשים ואדם נעשה רע לשמים ולא לבריות, ד' וויים, סימנים רלו"רסט; עמוד ז. איסורים שאינו נעשה רע לבריות כי אם לשמים ואינם תלויות (תלוים) בדבר [בדבור], סימנים ש עד תסד. המחבר נתן סימנים למספר המצוות שבכל עמוד ועמוד עפ"י גימטריות מפסוקי תג"ך מתאימים למצוות שבעמוד. עמוד עריות הוא מסיים: "ומספר עריות קלות וחמורות מ"ה וכל העובר עליהן מרבה להביא חרון אף בעולם וזכר לדג": "מה" חרי האף הגדול הזה. עמוד ב. מסתיים: "חשבון אסורי אכילות בין כולם נ"א וסימן וזכר לדבר אל תאכלו ממנו "נא", נא בגימטריא הכי הוי". עמוד ג. גומר: "אלו ט"ו איסורים וסימן לדבר ושכר האדם לא נהיה⁴³ "הי" בגימטריא הכי הוי", בסיום עמוד ד. כותב המחבר: "ומצינו מהם חמישים וארבע, סימן וזכר לדבר נע ונד תהיה בארץ, "נד" בגימטריא הכי הוי". עמוד חמישי מסתיים: "ואדם העושה אלו ס"ב עבירות מבלבל שלומו ושלום שכינה ומגלגל על עצמו בלבולים קשים. וסימן וזכר "כי שם בלל ה' את שפת כל הארץ". בלל" בגימטריא ס"ב הוי". עמוד ו. גומר: "הרי אלו ל"ו מצוות התלויות בדבור וסימן לדבר כאשר דבר ה' ביד משה לו. "לו" בגימטריא הכי הוי". ובסיומו של עמוד ז. הגדול שבכולם, הוא מכיל רכ"ח מצוות, אומר המחבר: "הרי אלו רכ"ח מצוות שהעושה

41 רבינו סובר כדעת חכמי צרפת שרב יהודאי גאון חבר ספר הלכות גדולות, אבל הראב"ד בספר הקבלה והרמב"ם בספר המצוות והרמב"ן בהשגותיו שם ובמלחמות שבת יח אומרים שרבי שמעון מקיארא חיברו וכדבריהם מצאנו מפורש כתשובת רב שרירא גאון, שפורסמה בזכרון לראשונים עמוד 191. להבין חזינא דמה דכתב רבי שמעון קיארא בהלכות גדולות בהא מילתא מימרא דרב אתא מן שבתא הוא" וכן גם דעת הרמ"ה בבב"ב ל"ט ע"ב, בעל"ה המאור ועוד כמה ראשונים וכן הכריעו התוקרים האחרונים.

42 משלי ט, א. 43 זכריה ח, י.

אותם אינו נעשה רע לבריות⁴⁴ ואשרי השומרים ומקיימים ויוצא מן העולם בנקיות ובטהרה לעומת שבא בטהרה כן ילך. ועליו נאמר ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך, שתהיה יציאתך מן העולם בלא חטא כביאתך בעולם⁴⁵. "ברוך" בגימטריא הכי הוי"⁴⁶. ראוי לציין שהווים בעמודים א, ב, ה, ו, מסויגים לפי העונשים, היינו חייבי סקילה לתור, שריפה לתור, הרג לתור, חנק לתור, חייבי כרת, חייבי לאוין, וחייבי עשה. זה מתאים לסיוג של בעל הלכות גדולות שלפי מנינו סדר הרא"ם את ספר יראים, כהבריו שהובאו למעלה.

חלו בספרו ידי זר ששינה את הסדר, קיצר את התוכן והעמידו על שליש בערך וגם את מספר העמודים שינה, במקום שבעה עשה י"ב עמודים, וגם שינה את שמותם. השמות שנתן לעמודים מזכירים את שמות ההלכות של "יד החזקה" ומרגישים בזה את השפעת הרמב"ם על מסדר הספר המקוצר. לעמוד ראשון קרא עמוד היראה. ב. עבודה-זרה, ג. זמנים, ד. מאכלות, ה. זרעים, ו. ביאה, ז. דינים, ח. מלכים, ט. טהרה, י. נזדים, י"א. מקדש כליו ועובדיו, י"ב. קרבנות. י"ב העמודים מחולקים לתי"ז סימנים במקום התס"ד שבספר המקורי⁴⁸. הספר

44 עמוד ו' כולל המצוות שבדבור ועמוד ז' אלה שאינן תלויות בדבור.

45 בבא-מציעא קו, א.

46 קשה מאוד ליישב את חשבון המצוות בפי שארשם בספר יראים. וכשאנו מצרפים את מספרי המצוות שרבינו מוסר בסוף כל עמוד ועמוד יצא לנו סך הכל של 491 מצוות, ומספר הסימנים הוא תס"ד כפי שהוא בעצמו מוסר. כיצד מתקבל איפוא הסך הכולל של תרי"ג מצוות? ומענין הדבר שגם חשבוננו של בעל הלכות גדולות, שעליו מסתמך הרא"ם בסיום ספרו הוא לא ברור וקשה מאוד ליישב. כותב הוא שבעה עונשין בתורה וכו', שבעים ואחד במיתה, מאתיים שבעים ושבעה לאוין במלקות... מאתיים מצוות עשה, ששים וחמש פרשיות חוקים ומשפטים מסורים לצבור. הרי כאן שש גזאות ושלוש עשרה מצוות מפורשות שקיבלו ישראל על הר סיני (לפי הלכות גדולות הוצאת מקי"נ ברלין תרנ"ח). הוא מונה איפוא שמ"ח מצוות ל"ח, ומאתיים מצוות עשה ונוסף על זה ס"ה פרשיות. וכבר שאל השואל בשו"ת רדב"ז ח"ה סימן ב' אלפים קי"א לפירוש הדברים המנוגדים למאמר הידוע של רב שמלאי בסוף מכות. והרדב"ז עונה: "הדבר ברור שהפרשיות אשר מגה ז"ל הם בכלל העשין והטעם לו שהרי מצוה לעשות פרשה פלונית בדרך כך וכך אעפ"י שהפרשה כוללת לאוין ועשין בדין הוא למנות כללות הפרשה בכלל העשין ולא בכלל הלאוין והמנין מכון, שהרי העשין אשר מגה ז"ל למדוקדק בהם ומצאתים קפ"ג, וס"ה פרשיות וז"ל הכל רמ"ח. ודע כי כל הראשונים השינו על המנין אשר מגה בעל הלכות ואני לא באתי אלא ליישב דבריו מדידה אדידה כפי מה שכתב". אבל כיצד יפרנס הרדב"ז את דבריו הלכות גדולות ואומר בפירוש שישנו מאתיים מצוות עשה וס"ה פרשיות ואילו הוא (הרדב"ז) אומר שמצא רק קפ"ג מ"ע? והגדיל בזה את התמיהה כי המספר הכולל יצא רק 596 ולא תרי"ג כמקובל וכדרשת רב שמלאי שלא מצאנו חלק עלי. וראה הערותיו של הראש"ש על ה"ג ורשא תרל"ה, שטרת הרבה ליישב מנין המצוות של בעל הלכות גדולות.

48 והרב שיף בהקדמתו לספר יראים השלם תרנ"ב תובע את עלבוננו של הספר ומבקר קשה את מעשה רבי בנימין וכותב: "ולא די שהחליף סדר רבינו ובלבל סדר העמודים וגם שינה סדר הסימנים כאדם העושה בתוך שלו, עוד יתירה עשה שהחסיר הרבה בדברי רבינו

המקוצר הזה נדפס בראשונה בוינציה שנת שכ"ו עם הקדמה מאת המסדר.
הקדמה זו נדפסה רק בדפוס ראשון והשמיטה בכל המהדורות שלאחריה ולכן
אני מביא כאן קטעים ממנה: „זה ספר יראים וכו' אשר חיבר וכו' מרנא ורבנא
רבי אליעזר ממיץ וכו' אך אמנם כי כל המצות והעניינים מבוארים על אופנם
ככתבם וכלשונם אבל נמצא בו במקומות אחדים דיני המצות מפורדים בין
העמודים עד ילאה לב איש למצוא שם את תפצו וכו' לכן קמתי אני צעיר
הצעירים הדל אלפי בחירי בנימין צעיר ברבי אברהם הרופא יצ"ו ואתור עם
לבבי ללקט בשבלים אחרי מורה הצדק מחזיק בדק להכין כל מצוה ומצוה על
תלה ולבארה אל מכוונתה ואייסד כל המצוות על יסודתם איש איש על שמו
לתולדותם שנים עשר עמודים לאומותם בחצריהם ובטירותם, ואם הרב האיר
שבעה כוכבים בשבעת עמודיו תחצובי' אני אעמיד לידידים שנים עשר עמודים
אכן בכל שמועה אתן חלק לשבעה, מגבולה לא אצא וחוקם לא אמירה רק אין
מוקדם ומאוחר בתורה. ומאת אחרון וראשון אשאל מענה לשון להעמיד העמודים
על אדני הלימודים לדגליתם באותותם, ואלה שמותם לבית אבותם“ 48.
מהדורה שניה — ז'ולקבה תקס"ד, שלישית — ליוורנו תקצ"ו עם פירוש „רוי העמודים“,
רביעית ירושלים תר"ח עם פירוש שם-חדש על ג' עמודים, ובשנת תרי"ג הופיעו
עוד שני עמודים. חמישית וילנא תרנ"א, שישית וילנא תרס"ד, שביעית פינסק
תרס"ה עם פירוש „סביב-ליראיו“. מהדורת פינסק נדפסה עכשיו מחדש בארצות
הברית בצילום.

לעומת זאת נשאר הספר השלם כפי שיצא מתחת ידי מחברו, בכתב יד למעלה משבע מאות שנה. זכה הרב אברהם אבא שיף ממינסק ז"ל והגיע לידו העתק כתב היד מספריה הלאומית בפריס והדפיס בשנת תרנ"ב את העמוד הראשון ועשר שנים לאחר מכאן הדפיס את ששת העמודים הנותרים. הקדים לספר מחקר מענין וגם הוסיף פירוש מקיף בשם "תועפות ראם". להקדמתו לששת העמודים הוסיף גליון בשם "ברכות בחשבון" בו הוא משתדל לכונן את חשבון תרי"ג מצוות ע"פ ספר יראים**⁴⁸.

ברוב הסימנים ושכח בעצמו מה שעשה ולזאת דבריו מוספין אף במה שהעתיק וכו'. ברור שאין ללמד זכות על ר' בנימין שנכנס שלא ברשות לכרמו של הרא"ם והרשה לעצמו לקצר ולשנות כפי ראות עיניו, אבל מאידך יש להודות שהוציא מתחת ידו דבר מתוקן. אין בלבול ואין טעויות חמורות. והרב שיף לא מצא טעויות של ממש, כ"י"ש. גם השמות שקרא לר"ב עמודיו הם יפים וקצרים ומתאימים לתוכן העמודים. הרב שיף, מתוך רגזו המצודק על מעשה הרב בנימין חיפש ומצא מומים במקום שאינם.

48* באוצר הספרים ערך יראים כתב: „קיצר וסידר הר' בנימין בר' מאיר אשכנזי“. ברור שלא ראה את הקדמתו של רבי בנימין שבה הוא מוסר בפירוש שמו ושם אביו, בנימין בן אברהם הרוסא. ובובר בהקדמתו לשבלי הלקט מוכיח שר' בנימין זה היה אחיו של בעל שבלי הלקט רבי צדקיהו בן הר' אברהם הרוסא. ואני מוסיף על זכריו ואומר שיש רגלים לדבר שהוא סידר גם את ספרו של אחיו ועשה לו כאשר עשה לספר יראים ויצא מתחת ידו מקוצץ ובשינוי סדר. ראה שם הגדולים ערך צדקיהו בר' אברהם הרוסא.

48** ראה לעיל הערה 46.

ההדפסה בראלוצית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה-

בספר יראים עצמו לא מצאנו כל רמז שהוא מתי חובר. אולם יש בידינו מקור חשוב מאוד שממנו אפשר לשער מתי בערך חיבר תרא"ם את ספרו. בעל העיטור מביא כמה פעמים את דברי תרא"ם בספר יראים⁴⁹, ובריש שער זמן כותב העיטור: "והיום אנו מונים ד' תתקל"ט לבריאת העולם שהיא למלכות יון אלף תצ"א. שהיא לבנין הבית אלף תקל"א. ואלף וקי"א לתורבן שיבנה במהרה בימינו". ערך מיוחד למספרים האלה מפני שאין מקום לחשוש שנפלה טעות בהם. שלושת המספרים דהיינו השנה שבה כותב רבי יצחק ב"ר אבא מארי את הדברים האלה ושנות בנין הבית ותורבנו מתאימים בדיוק גמרץ לפי דעת רש"י במסכת עבודה זרה דף ט' שבשנת ג' אלפים תתכ"ח תרב הבית ובהסתמך על חברי חז"ל שבית שני עמד 420 שנה. וגם שנת מגין שטרות (מלכות יוון) מתאימה לחשבון המקובל, לפי דעת כמה היסטוריונים. יוצא מזה, שספר "יראים" חובר זמן מסוים לפני תאריך זה⁵⁰.

סדר הדורות' בחלק, שמות הספרים' אות ב כותב: ביאור ארוך על ספר יראים מר' שמואל בר יצחק אלגזי. והרחיד"א ב"שם הגדולים" אומר ששם הביאור הזה הוא "תנחומת אל", אולם בסה"ד כתוב שספר זה הוא על תהלים. — כנראה גם ביאור ארוך זה נוסד על היראים המקוצר. מיחסים לרבינו את הספר "שערי תשובה" כת"י ליורנו רשימת בודנהימר ע' 2. שמו מעיד על תוכנו⁵¹.

=====

הדפסת

49 הרב מאיר יונה במתח השער לעיטור לבוב כת"ר, וראה "בעלי התוספות" לאורבאך

עמוד 138, הערה 63.

50 ר' דוד גאנו בספרו "צמח-דוד" ובעל סדר-הדורות כותבים שספר העיטור חובר

בשנת ד' תתקמ"ב.

51. אנטוביצר במבוא לראבי"ה עמוד 314.